

БЕЛАРУСКАЯ АЎТАРСКАЯ ФРАЗЕАГРАФІЯ

Ю.С. Басалай, Д.В. Дзятко
(БДПУ, Мінск)

Беларуская фразеаграфія характарызуецца дастаткова працяглай гістарычнай традыцыяй і налічвае некалькі дзясяткаў слоўнікаў, адрозных як па спосабах лексікаграфавання моўных адзінак, так і па зместавых асаблівасцях. Складовымі кампанентамі нацыянальнай фразеаграфіі з’яўляецца беларуская аўтарская, або пісьменніцкая, фразеаграфія – слоўнікі ўстойлівых моўных адзінак, якія выступаюць як прыналежнасць ідыястылю пэўных аўтараў. Тэорыя аўтарскай лексікаграфіі ахоплівае дастаткова шырокае кола праблем: вызначэнне статусу, аб’ёму, зместу дадзенага навуковага кірунку, прагматычнай спецыфікі аўтарскіх слоўнікаў, выяўленне макра- і мікраструктуры даведнікаў, іх вытлумачальнага апарату, сістэмна-тыпалагічнай арганізацыі і інш. Сюды таксама адносяцца пытанні гісторыі аўтарскай лексікаграфіі. На сучасным этапе развіцця лінгвістыкі аўтарская лексікаграфія выразна вылучаецца ў агульнай лексікаграфіі побач з вучэбнай, дыялектнай, навукова-тэхнічнай і інш., паколькі мае свой прадмет, свае мэты, функцыі, свайго адрасата. Адназначна асноўным прадметам і мэтай аўтарскай лексікаграфіі з’яўляецца стварэнне слоўнікаў устойлівых адзінак канкрэтных аўтараў, вывучэнне і выкарыстанне гэтых слоўнікаў.

У беларускім мовазнаўстве да аўтарскіх фразеаграфічных выданняў можна аднесці “Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Якуба Коласа” (1993) і “Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы” (2007) В. А. Ляшчынскай і З. У. Шведавай. Паводле задач і прызначэння – гэта лінгвістычныя слоўнікі асаблівага тыпу, асноўная мэта якіх – зафіксаваць кожнае пісьменніцкае слова, паказаць, як часта яно ўжываецца ў тэксце, падаць характэрныя выпадкі выкарыстання фразем, раскрыць іх функцыі ў мове Янкі Купалы і Якуба Коласа, змясціць усе магчымыя формы кожнай моўнай адзінкі. Як слушна адзначаецца ў прадмове да “Фразеалагічнага слоўніка мовы твораў Якуба Коласа”, гэта першы ў беларускай (магчыма, і славянскай) лексікаграфіі слоўнік, які ўключае поўную функцыянальна-семантычную і лексіка-граматычную характарыстыку фразеалагізмаў аднаго аўтара [3, с. 3]. Крыніцай слоўніка паслужыў 12-томны збор твораў народнага паэта Беларусі Якуба Коласа, аднаго з заснавальнікаў сучаснай беларускай мовы.

У слоўніку апісваецца звыш 6000 фразеалагічных адзінак, агульнамоўных і аўтарскіх. Аднак нават папярэдняе знаёмства з працай, сведчыць, што далёка не ўсе моўныя адзінкі, якія каталагізуюцца ў слоўніку, ёсць падставы адносіць да ўласна фразеалагізмаў. І хаця ў прадмове сказана, што “мяжой фразеалагізма на ўзроўні словазлучэння з’яўляецца фразеалагічнае злучэнне, а на ўзроўні сказа – прыказка або крылаты выраз”, у слоўніку нямала і так званых фразеалагічных злучэнняў (*насупіць бровы, цяплячае захапленне, бярэ злосць*), і больш за сотню прыказак (*першы блін камяком; у ціхай вадзе чэрці водзяцца*). Яшчэ больш у слоўніку параўнальных зваротаў, разгорнутых метафар, аўтарскіх перыфраз (як *арол, ноч нябыту, ліхая часіна, ледзь-ледзь* і інш.) [1].

“Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы” В. А. Ляшчынскай і З. У. Шведавай уключае каля 3000 фразеалагічных адзінак, выкарыстаных у творчасці беларускага майстра слова. У выданні адлюстроўваецца марфалагічная зменнасць фразем, іх варыянтнасць, фармальныя аўтарскія мадыфікацыі фразеалагізмаў, паказваецца лексіка-граматычная суаднесенасць, граматычныя значэнні, стылістычная афарбоўка фразем, а таксама прыводзяцца ілюстрацыі з твораў Янкі Купалы з указаннем назвы твора з Поўнага збору (1995 – 2003), тома і старонкі.

Прааналізуем структурныя асаблівасці названых выданняў.

Мегаструктура “Слоўніка фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы” В. А. Ляшчынскай і З. У. Шведавай складаецца з прадмовы, спісу скарачэнняў (35 адз.), умоўных знакаў [...] – скарачэнне ў цытаце), беларускага алфавіту.

Макраструктура слоўніка алфавітная, лемы размешчаны згодна з беларускім алфавітам, без уліку прыназоўнікаў, якія ўжываюцца пры адпаведным фразеалагізме. Усе адзінкі змешчаны ў адпаведнасці з апорным словам ў фразеалагізме.

АБРАЗ: ♦ НА АБРАЗ І ПАДОБІЕ, прысл., кніжн., руск. У адпаведнасці з чым-, кім-н., падобна да каго-, чаго-н. *...калі Мураўёў гаспадарыў у Беларусі, то ў тым часе і памінуў яшчэ не было аб тых патэнтаваных расейскіх нацыяналістах, створаных на абраз і падобіе саланевічаў, пурышкевічаў, замыслоўскіх і таму падобных.* За “А ўсё ж такі мы жывём!..” VI, 43.

Мегаструктура “Фразеалагічнага слоўніка мовы твораў Якуба Коласа” складаецца з раздзела “Ад аўтара”, прадмовы, спісу скарачэнняў, у якім налічваецца 44 пазіцыі, часткі “Умоўныя знакі” (1 – [...], які абазначае скарачэнне ў цытаце), беларускі алфавіт.

Што да мікраструктуры выдання пад рэд. А. С. Аксамітава, то яна прадстаўлена наступнымі зонамі інфармацыі:

1) зонай намінацыі: рэестравая адзінка выдзяляецца графічнымі сродкамі і размяшчаецца ў адпаведнасці з прынятай макраструктурай:

адным ♦ адным-адно ...[3, с. 31]; **дзецеца ^ ні дзе не дзецеца**... [3, с. 159].

2) зона граматычнай інфармацыі: указваецца кіраванне (каму, чым, каго і інш.), а таксама даецца лексіка-граматычная характарыстыка (імен., дзеясл., адвэрб., ад’ект., дзеясл.-прпапз., безас.-прэдык., займ., няп.-кольк., часц. і г. д.). Напрыклад: **капейкі ♦ выцягваць апошнія капейкіз каго**, дзеясл... [3, с. 237].

3) зона функцыянальна-стылістычнай інфармацыі: **дыял.** (дыялектае), **праст.** (прастамоўнае), **груба-праст.** (груба-прастамоўнае), **спец.** (спецыяльнае), **фальк.** (фальклорнае), **жарг.** (жаргоннае), **арг.** (аргатычнае), **стар.** (старое), **устар.** (устарэлае), **нов.** (новае);

4) зоны дэфініцыі: тлумачэнне семантыкі фразеалагічнай адзінкі прыводзіцца з улікам яе лексіка-граматычных асаблівасцей (паколькі аднатыпныя адзінкі ў сваёй лексіка-граматычнай аднесенасці да таго ці іншага разраду павінны атрымліваць апісанне значэння па адной і той жа формуле: іменныя – з дапамогай іменнага апісальнага звароту, дзеяслоўныя – з дапамогай дзеяслоўнага звароту, адвэрбіяльныя – адвэрбіяльнага і г. д.); для ўдакладнення семантыкі фразеалагізма ў слоўніку даецца ўказанне на спалучальнасць яго са словамі кантэксту [3];

5) зона ілюстрацый: ілюстрацыйны матэрыял прадстаўлены цытатамі з мастацкіх і публіцыстычных твораў Якуба Коласа; колькасць цытат ў слоўнікавым артыкуле вызначаецца наяўнасцю значэнняў фразеалагізма і форм яго ўжывання, стылістычнай характарыстыкай, індывідуальна-аўтарскімі пераўтварэннямі. Важна адзначыць і парадак размяшчэння ілюстрацыйнага матэрыялу: ад сучаснай да папярэдняй формы, гэта значыць, што спачатку падаецца форма фразеалагізма, якая сустракаецца ў творах Якуба Коласа, а затым яго варыянты і інавацыі ў творах іншых аўтараў.

Такім чынам, стандартны слоўнікавы артыкул мае наступны выгляд:

АДЗІН ♦ АДЗІН НА АДЗІН, адвэрб. 1. Без сведак. – *Вось што, Яворскі,- пачаў Сушко, калі яны засталіся адзін на адзін.* Адзін. V, 369; 21; IX, 42 (3). 2. Без памочнікаў, без саюзнікаў, безпадтрымкі. *Яму [дзеда Талашу] прыемна было адчуваць, што на яго плячах шчыльна прыліпла важкая “наяшая” стрэльба з ёмкім вострым штыком, з якім не страшна выступіць адзін на адзін і супраць мядзведзя.* Дрыгва. VII, 264. АДНУ НА АДЗІН. 2. Сам-насам.

Команда Насціна разбеглася і аставіла свайго палкаводца адну на адзін з Мар'янаю. Наша сяло, людзі і што робіцца ў сяле. IV, 292 [3, с. 30].

У мікраструктуру слоўніка В. А. Ляшчынскай і З. У. Шведавай уваходзяць наступныя кампаненты:

1) лема (загалоўачны фразеалагізм): у слоўніку фразеалагізмы размяшчаюцца паводле слоў-кампанентаў, якія ўваходзяць у склад дадзенай адзінкі; фразеалагізмы, у складзе якіх ёсць назоўнік, падаюцца пад гэтым словам, а якія яго не ўключаюць – у алфавітным парадку па апорным слове фразеалагізма:

ГОНАРУ ♦ **ГОНАРУ НАБРАЦЬ...** [2, с. 71].

Калі ж галоўны кампанент фразеалагізма паўтараецца ў розных фраземах у адной і той жа форме, то фразеалагізмы з гэтым кампанентам размяшчаюцца па алфавіце першага кампанента:

БОКАМ ♦ **БОКАМ ВЫЛЕЗЦІ (ВЫЛАЗІЦЬ)...**

♦ **КАБ ТЫ БОКАМ ЕЗДЗІЎ...**

♦ **ПАД БОКАМ...** [2, с. 25];

2) зона граматычнай інфармацыі прадстаўлена марфалагічнай характарыстыкай апорнага слова ў фразеалагізме, а таксама ўказаннем трывальнай формы дзеяслоўнага фразеалагізма і кіравання:

КАРК ♦ **ГНУЦЬ <СВОЙ> КАРК**, дзеясл. незак... [2, с. 128].

3) зона стылістычнай інфармацыі: выкарыстоўваюцца паметы *кніжн., разм., праст., груб., лаянк., адабр., неадабр., зневаж., іран., жарт., інд.-аўт., аўт.*

4) зона семантычная інфармацыі.

Звычайна паметы ў слоўнікавым артыкуле размяшчаюцца ў наступнай паслядоўнасці:

а) граматычная характарыстыка (чаму, каго; дзеясл., прысл. і інш.);

б) функцыянальна-стылістычная характарыстыка (кніжн., разм., праст., груб., лаянк., адабр., неадабр., зневаж. і інш.);

в) этымалагічная даведка (інд.-аўт., аўт., пол., руск., укр., фалькл.).

5) зона ілюстрацыі: колькасць мікракантэкстаў абмежаваная; у слоўнікавым артыкуле ўказваюцца ўсе выпадкі ўжывання фразеалагізма шляхам прывядзення рымскай лічбы для абазначэння тома і кірылічнай – для абазначэння старонкі:

МАГА: ♦ **ЯК МАГА**, прысл. 1. У найвышэйшай ступені (рабіць што-н.). *Прыліплі цягнуць* [п'яўкі], **як мага**, *Аж сохне, корчыцца нага*. Ігнат і п'яўкі. II, 80; *Не быць нікому ў воку рэдзкай Я век стараюсь як мага*. Мой погляд і мэта. II, 107; IV145, 154, VIII, 46, 125, 145. 2. Хутка, імкліва, колькі ёсць сілы (бегчы, ісці, уцякаць і пад.). [2-я русалка:] *А мой верны слуга Княжну ўспомніў сваю / ідзе, як мага*. Адвечная песня. VII, 41; *Але ўцёк пан, як мага*. Узнімаліся, сцяг чырвоны. IV, 182; VI, 194 [2, 157].

Такім чынам, слоўніковы артыкул выглядае наступным чынам:

ПАКЛОН (-Ы): ♦ **МАТАЦЬ ПАКЛОН** каму, чаму, дзеясл. незак., неадабр., аўт. Пакарацца каму-, чаму-н. *Шануй закон – матай паклон, Бо вылеціш і з роднай хаткі*. 3 дня ў дзень. IV, 48 [2, с. 187].

Як бачым, неад'емнымі часткамі мегаструктуры аўтарскіх фразеаграфічных слоўнікаў з'яўляюцца: прадмова, корпус (фраземы размяшчаюцца ў алфавітным парадку), спіс скарачэнняў і спіс выкарыстанай літаратуры. Мікраструктура слоўнікаў падобная, але неідэнтычная: так у выданні пад рэд. А. С. Аксамітава выдзяляецца пяць інфармацыйных зон. Такая ж колькасць інфармацыйных зон і ў слоўніку В. А. Ляшчынскай, З. У. Шведавай – 5, аднак 4-ы блок інфармацыі аб'ядноўнае ў сабе 2-ю і 3-ю зоны слоўніка пад рэд. А. С. Аксамітава, што вылучаны асобна. Асаблівасцю

“Слоўніку фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы” В. А. Ляшчынскай і З. У. Шведавай зьяўляецца наяўнасць зоны этымалагічнай інфармацыі.

Літаратура

1. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Вышэйшая школа. – 1998. – 271 с.
2. Ляшчынская, В.А. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская, З. У. Шведава. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны. – 2007. – 312 с.
3. Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Якуба Коласа / А. С. Аксамітаў, С. К. Берднік, Я. М. Камароўскі, Е. С. Мяцельская; – Мінск: Навука і тэхніка. – 1993. – 655 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ